

Nincs század, amely csak egy század volna

Sinkó Ervin

Ha az áttekinthetőség s a nagy összefüggések szemléltetése érdekében elkerülhetetlenül szükséges is az emberiség történelmének bizonyos szakaszait mint egy-egy korszakhoz tartozókat jelölni meg, nincs történelmi kor, mely az előtte volhoz képest csak új és tisztára új volna. Egymásra következő korok nem külön kontinensek, melyeket tengerek, még csak nem is partok, melyeket áthidalhatatlan folyamok választanak el egymástól.

A humanizmus szelleme a középkor szellemének megtagadása ugyan, de ugyanakkor olyan motívumok folytatása is, melyek már a középkorban is megjellettek. Nincs a történelemnek, a középkornak se, egyetlen olyan százada, mely egyöntetűen csak egy század volna. Kronológikusan azonos időpontban különböző idők élnek egymás mellett, olykor életre halálra egymással harcban, olykor meg úgy, hogy nem is tudnak vagy alig tudnak egymásról.

Semmiképp se önkényes, ha történelmi távlatból az európai középkor néven foglalják egységbe a római világbirodalom széthullását és a népvándorlás idejét követő hosszú századokat, vagyis az időszakot, melyben az európai, hűbériségen alapuló társadalmak alakultak ki s melyben az egyház, mint az egykori római világbirodalom örököse magának követelte — s amennyiben módjában állt, gyakorolta is — a társadalmi, politikai és szellemi uralom, a legfőbb törvényhozó és vezető hatalom minden jogát és funkcióját.

A középkor egysége azonban a maga összeállításában és részleteiben nem egy mozdulatlan állapot, hanem a legellentétebb áramlatok, összeütközések és megrázkódtatások nyugtalan, ellentmondásokkal teli, sokrétű, gazdag és szakadatlanul változó valóság látványát tárja elénk. Hol szórványos, hol hatalmas társadalmi mozgalmak, melyeknek megjelenési formája az eretnenség; ez eretnek szekták az egyház mellől Konstantin idejétől fogva egészen sose tűnnek el és alakjukat egyre változtató veszedelmes és fenyegető

árnyként mindig újra felütik a fejüket. Az egyház a túlvilági pokol tüzével fenyegeti és evilági igen valóságos tüsszel-vassal könyörtelenül irtja őket, de adott pillanatban rendkívüli rugalmassággal nem ritkán a maga szentjei seregében, a maga hierarchikus épületének valamely emeletében vagy zugában biztosít szállást és jutást konstruktív szerepet az eredetileg eretnek-ként üldözött vagy gyanúsított, válsággal fenyegető irányzatok kezdeményezőinek vagy követőinek.

Ennek megfelelően még maga az egyház sem egy és ugyanaz a közép-kor különböző századaiban. Bernát, a clairvaux-i apát kifejezetten „a test bűnös vágyai” s általában a keresztényhez méltatlan bűnök közé sorolja a szülőföldhöz, családhoz és a hazához való ragaszkodást, s amikor az egyház papjai és szerzetesei kizárólag latin nyelven írtak és oktattak, ezzel is kifejezésre jutatták, hogy a „világi” államot, a „világi” országokat, általában a „világi” érdekeket s velük együtt a „világi” nyelveket is alacsonyrendűnek kell tekinteni a latin mellett, mely a liturgiának és az isten országának, a „Civitas Dei”-nek, vagyis a „Civitas Dei” földi helytartóinak, építőinek és munkásainak, a teokratikus hierarchiának a nyelve.

De ahogy ebbe a latin nyelvű irodalomba is diadalmasan betörnek a földi, a természetes emberi motívumok, ahogy a mitikus isten-anya fájdalma és siralma mögött a valóságos földi anyák jaja és zokogása hangzik föl s ahogy a Mária-kultusz mindinkább csak misztikus elődje lesz a lovagi nő kultusznak, a trubadúrok és minnesängerek erotikus lírájának — minél inkább átitatódik és megtelik élő léttel, maga az egyházi költészet is megtalálja az utat a latintól az élő népek élő s épp ezért transcendens helyett mindinkább a természeti valóság felé orientálódó nyelvéhez.

Egy frank birodalombeli, Thegan nevezetű latin krónikairó az erénynek kijáró dicsérettel jegyezte fel Nagy Károly császár fiáról, Jámbor Lajosról, hogy „hevesen megvetette a nép énekeit” és még meghallgatni se akarta őket. Ez azonban a IX. század jámborsága.

Amikor azonban a XIII. században a *Gesta Hungarorum* szerzője a parasztok csalfa meséi és a hegedősök csacska énekei iránt hasonló ellenszenvet fejez ki, akkor — az akkori európai kereszténység szempontjából — ez már csak nagyon megkésett visszhangja egy egyházi közvéleménynek, mely a nyugati országokban, legalábbis a gyakorlatban már rég érvényességét veszítette. Magában az egykori Jámbor Lajos országában, még német földön is Wolfram von Eschenbach franciából németre fordított és Walter von der Vogelweide eredeti német nyelvén szólal meg a keresztény aszkézisnek és a keresztesháborúk lovagjainak a szelleme, olasz földön akkor már a „poverello” Assisi Ferenc a népe nyelvén, olaszul mond himnuszt „testvéreinek, a Napnak” és „nővéreinek, a Halálnak”, olaszul dicséri a „szent szegénységet”, olaszul inti a halakat és madarakat, valamint a testvéreinek nevezett és megérintett kártevő gubbiói farkast szeretetre, alázatra és háladatosságra, Franciaországban meg akkor már rég teljes pompájában virágzik a nép nyelvén írt hatalmas keresztény lovagi költészet mellett a provençe-i trubadúrok ma is elragadó, gyönyört és a szépség iránti áhitatot sugárzó lírája.

Sokkal előbb tehát, mint Magyarországon, az egyház nyelve nem tudta megőrizni egyeduralmát a költészetben. Nem tudta megőrizni annak ellenére, hogy ez a nyelv, a latin, a vallási mágia, az iskolai tanítás, a tudomány és az egyetlen elismert kultúrnyelv volt.

Az élő nyelvek, a nyelvek, melyeken otthon az emberek az első szavakat hallották és tanulták, a nyelv, amit minden nyelven oly szépen és kifejezően anvanyelvnek neveznek, hatalmasabbnak bizonyult.

A legendákban a keresztényi erények buzdító példaképeiül felsorakoztatott ezernyi középkori szent között van egy, aki már csecsemőkorában

odáig ment a buzgóságban és az önsanyargatásban, hogy böjtnapokon következetesen visszaautasított a édesanyja emléjét. De még a középkori legendák között sem tudok egyről sem, melyben valamely szent az első szavakat nem az anyanyelvén hallotta vagy ejtette volna. Az anyanyelv hatalma talán épp azért rendkívüli, mert a megszokás, a hétköznapi használat, a közönséges gyakorlati emberi érintkezés mintegy elföldi a benne rejlő varázsos kifejezési erőt. A holt latin nyelv uralma idején annál megrendítőbb lehetett a fedezés, hogy az olyan közönséges világi nyelv, mint a magyar, nemcsak hogy alkalmas a legmagasztosabb gondolatok, a legszemélyesebb elképzelések, minden misztérium és legrejtettebb árnyalatok megnevezésére is, hanem — ha egyszer kifejezésre találtak a közönséges világi anyanyelven — külön új, csak az anyanyelv adhatta sajátos, bensőséges közelségre, intimitásra tesz nek szert. Mintha a dolgokat csak akkor kapnánk meg igazán, ha megtaláljuk igazi nevüket a saját anyanyelvünk szavai között. Biztosra vehető, hogy függetlenül a hivatalos latin nyelv egyházi kultuszától, nemcsak a külszörzágokból magyar földre küldött idegen szerzetesek és papok, de maguk az egyház magyar anyanyelvű írástudói se tudták sokáig elképzelni, hogy a maguk közönséges, hétköznapi élő beszédéből ismert paraszti nyelvükön is ki lehetne fejezni, sőt latin betűkkel még írni is lehetne azt, amit kezdetől fogva csak a megszentelt latin nyelven tanítottak és tanultak, mondtak és írtak. Ezért nemcsak Magyarországon, hanem Nyugaton is szinte szabály, hogy az anyanyelveken megszólaló költészet első termékei egyházi latin szövegek båtortalan, néha meghalóan gyámoltalan, néha meglepően merez, alkotó költészettel egyenrangú fordításai.

Fordítani: a legrégebbi ránkmaradt magyar szöveg, a *Halotti beszéd* óta egyet jelent az anyanyelv kifejező erejének és hajlékonyságának felfedezésével is, megteremtésével is. Ehhez azonban elengedhetetlenül szükség volt arra, hogy akik az egyházi irodalmat magyar nyelvre átültették, mind nagyobb figyelemmel kövessék és lessék el a népet mulattató vándor hegedűsök, félig bohócok, félig művészek sehol fel nem jegyzett, hivatalból ördög cimboráinak bélyegzett énekesek, garabonciások imeszüleményeit. És az ugyancsak fel nem jegyzett ősi varázsförmulákat, amikkel betegségeket gyógyítottak, ráolvastak, átkot vagy áldást mondtak, mondákat, meséket, parasztiénekeket, amik szüretben, lakodalmon vagy halottsiratók közben mindig újra felhangzottak. S épp ezért a legautentikusabb, legrituálisabb egyházi szövegek is a fordításban elkerülhetetlenül az élő népi nyelv szavai által felidézett képzetársításokkal, népi hangsúlyokkal, a tapasztalt világ ízeivel, testi melegével és színével gazdagodnak. Ezek a fordítások úttörőivé válhattak volna a hivatalos, írott költészet és az illegalitásban élő világi, népi költészet egymásra találásának. Mert a Szent Bernát magyarra fordított imádsága a keresztrefeszített Krisztushoz ilyen sorokkal:

*„Ó mely meztelen tégöd látlak,
Szent körösztfán ha imádlak!
Megveretve, meghúzzalva,
Megtörtetve, megutálva*

— — — — —
*Szent fejedet hozzám hajtsad,
En ölemben megnyugossad”*

már nem pusztán a vallási extázis távoli klastromfalak közt felzengő kitörése, a ritmusa magyar ritmus, van benne valami a hétköznapi, belekerült valami az emberből, aki nap nap után láthatta, ha a maga bőrén nem tapasztalta is, tudván tudja, hogy tapasztalhatná a meztelenül megvereést, a derestől a kerékbetörésig a középkori igazságszolgáltatás minden válfaját. A szenvedővel és a szenvedéssel való együttérzésnek ez a hangja nem a clunyi

apát misztikus költeménye, nem a túlvilági stigmákat szomjazó elragadtatás, hanem ennek a komisz világnak panaszos és egyben szívvel teli gyengéd hangja.

Nemkülönben *A bódog szíz anya Máriának siralma*, amint magyarul hangzik fel, a keresztrefeszített istent sirató isten-anya mítosza valósággal magyar népdalként száll le a földre, az édesanya siratódalává válik, akinek szép legényfiát ifjúsága virágjában ragadta el a halál. Próza-fordítás és mégis csupa dal:

„...most pedig látom te szent orcádat, ki vala szép piros színnel megékesilvén, halálos sárgasággal meghervadtak lennie és ki vala mindenöknél szebb, imma látom mindenöknél éktelenebbnek lenni. És az szentségös szád, ki énneköm adott sok apolgatásokat és békelködéseket, imma látom, hogy engömet vigasztalnia és neköm szólnia megtagad... O keménységös keresztfa, ki löttél ez napon én fiamnak anyja, mire vöttek el én tölem ütet. Én ütet ölelgetöm vala az én karammal, te pedig szorítottad hozzád ütet a kemény vasszegekkel. Én ütet takargatám lágy ruhában, te pedig öltöztetted önnön vérének ruhájában. Én ütet éltetém én emlömnék tejével, te pedig itatád ütet ecettel és epével!”

A keresztesháborúk korában és nyomában a vallásos költészet nemzeti nyelvekre való fordítása, a fordítások gondos leírása és másolása — egyazon időben az eredeti latin nyelvű kódexek másolásával — az akkori világ egyetlen könyvkészítő műhelyeiben, a kolostorok „stuba scriptoria”-iban készültek. Az egyház az élő nemzeti nyelveken is megszólaló, a szentek életével foglalkozó legendákkal, példabeszédekkel és himnuszokkal akarta kiszorítani az egyre támadóbbá váló, egyre kriukusabb szellemi áramlatokat képviselő, az egyházi vallásos ideológiával mind lazábban összefüggő, mind önállóbbá váló, különböző műfajokban hódító lovagi költészetet. A keresztesháborúkban az egyház a keresztény világ uralkodóinak, főurainak és népeinek legfőbb hűbéruraként szerepelt, ezidőben érte el hatalmának csúcspontját. Másrészt azonban épp ezek a kereszteshadjáratok olyan mélyreható változásokat idéztek elő az egész keresztény világ feudális társadalmi szerkezetében, úgy meggyorsították a városok és a kereskedelmi gócpontok fejlődését, a természetes gazdálkodást kiszorító áru- és pénzhésséggel úgy kiélezték az osztályellentéteket, különösen az egyházi megvilági nagybirtokok és a jobbágyaik között, hogy saját hatalmának óriási méretei és feltartóztathatatlan következményei az egyházat mindinkább magát a létét fenyegető erőpróbák elé állították.

Ha az egyháznak sikerült a majdhogynem eretnekként kiközösített Assisi Ferencet végül is szentjei közé besoroznia és ezzel „a szent szegénység” követőit és követelőit „a szent engedelmesség” vakbuzgó prédikátoráivá és az egyház hatalmának irgalmatlan hadseregévé szervezni, ha sikerült az ugyan-csak eretnek szellemben induló női munka- és imaközösségek, a beginák mozgalmát végül is új rendházak és apácarendek alapításával egyházi vezetés és ellenőrzés alatt álló kolostorok falai közé terelnie, bizonyos, mindennemű papi teokrácia megsemmisítésére törő eretnek mozgalmakkal szemben ez a rugalmasság lehetővé vált. Az angol John Wycliffe és a cseh husziták nemesi-nemzeti jellegű és egyben a jobbágytömegek részvétele által szociális irányzatú, evangéliumi vagyonközösséget követelő eretneksége lázadás volt, a forradalmi harc nyílt proklamálása s velük szemben az egyház a német római császárral szövetségben a büntető és bosszúálló, az öldöklő istenítélet végrehajtójának a szerepét vállalta.

Az egyetemes irodalom és nemkevésbé a magyar irodalomtörténet szempontjából lényeges momentum, hogy akik ezeknek az eretnek mozgalmaknak a kezdeményezői, John Wycliffe éppúgy, mint tanítványa Jan Hus mindketten papok, azzal mennek harcba, hogy a templomban anyanyelvü-

kön prédikálnak, a latin bibliát, a *Vulgatát* anyanyelvükre fordítják, az elsők közt vannak, akik az anyanyelvükön való iras szabályait kidögozzak s hogy követeléseik közt szerepel, hogy a papok szertartásaikat ne launul, hanem a hívők anyanyelvén végezzék s hogy vallásos dalaikat a hívők anyanyelvükön énekejék.

A prágai nagyhirű egyetemen mindig szépszámban diákoskodtak magyarországi diákok. Abban az időben is, mikor Jan Hus volt az ottani filozofiai fakultás dékánja, majd az egyetem rektora. Sokan az onnan kikerült fiatal papok közül, hazájukba visszatérve, az új igazságoknak toboroztak híveket. S hiteles történeti adatok szerint a konstanzi zsinaton, amelynek határozatára máglyatűzön végezték ki a törbecsált, de hajthatatlan eretneket, Jan Hus, az odasereglett idegenek közt a magyar főpapokon kívül ott volt több magyarországi város képv.selője, a budai egye.em tanárai és több diákja is. A cseh huszitáknak a konstanzi zsinatot követő fegyveres harcai után és miután Zsigmond német-római császár és magyar király tizenhét évig tartó háború árán végre úrrá tudott lenni a huszita cseh földön, a Csehországban levett forradalom Budai Nagy Antal parasztfelkelésében, Erdélyben lobbant lángra. A váradai és csanádi egyházmegye, de különösen a Szerémség népe Jan Hus tanításait követve megtagadta, hogy dézsmát fizessen a papságnak, elfoglalta s közös birtoknak nyilvánította az egyházi, s valószínűleg nemcsak az óriási egyházi, hanem a világi bir.okokat is és papjai, a huszita papok templomban és templomon kívül már azért is a nép nyelvén prédikáltak, mert számukra életkérdéssé vált, hogy a tömegeket győzzék meg, mindig új tömegeket nyerjenek meg, azokat lelkesítsék és buzdítsák cselekvésre. Az egész hatalmas méretű magyar huszita mozgalomból jóformán csak két volt prágai diáknak, a kamenicai Balázs papnak és a másik, ugyancsak szerémségi huszita prédikátornak, Bálintnak a neve maradt fenn és két huszita ferencendi szerzetes, Tamás és Bálint magyar bibliafordításainak néhány töredéke, amit nyilván egy velük rokonszenvező szerzetes másolta le és mentette meg a puszt minden, ami emlékjelként túlélte a magyarországi husziták ellen kiküldött tulástól. Balázs pap és Bálint pap neve s ezek a bibliafordítás-töredékek: ez minden, ami emlékjelként túlélte a magyarországi husziták ellen kiküldött szörnyű ferencendi barátot, az eretnek-inkvizitort és apostoli komisszáriust, Jacobus de Marchiat. Hogy mennyi tennivalója akadt Jakab atyának az eretnekek irtásában, arra abból lehet következtetni, hogy kinevezése 1436-ban történt és 1457-ben, Mátyás király koronázása idejében még mindig talál magának munkát az ország déli részén. Ez az az idő, amikor Moldavában azokból a huszitákból, akik menekülni tudtak, falvak és kisvárosok tömege terem. S ha Jacobus de Marchia még az eretnek halottakat is kiasatta sírjukból, hogy máglyán égetve el őket még a hullájuktól is megtisztítsa a földet, érthető, hogy még az is csak a kivételes véletlennek köszönhető, hogy a kor relative igen jelentékeny mennyiségű huszita irodalmából — a fordításokból, az énekekből, vitairatokból — Tamás és Bálint bibliafordításainak az a sovány töredéke ránkmaradt. Tudva, hogy az óriási munka — megtalálni a megfelelő magyar szót a biblia gazdag és színes nyelvére — a harcnak és az üldözöttségnek milyen körülményei között történt, még ma is meg rázóan hat, ha halljuk e primitív magyar fordításban, mint kiált Jónás, akit elnyelt a cethal, „az ő Urához Istenéhez a hálnak hasából”. A hívők pedig, akiket a dühöngő — egyébként boldoggá, majd szentté avatott — Jakab atya porkolábjai és hóhérai követtek nyomon, csak a maguk kínjára — és reményére, a maguk hangjára ismerhetek rá, ha olvasták vagy felolvasták nekik Jónás kiáltását:

„És imádkozék Jónás ő Urához Istenéhez a hálnak hasából. És mondá: Én tördelmemből kajáltottam Úrhoz és meghallgatott engemet; pokolnak hasából üvöltöttem és meghallgattad én szómat.”

Megisméltődött azonban ezúttal is, ami minden forradalom leverése után bekövetkezik: a győztes újra gyakorolhatja a maga helyreállított uralmát, de sohasem azon a ponton, ahol abbamaradt és sohasem ugyanúgy, mint eredetileg. A forradalmi mozgalmat le lehet győzni, de nincs rá mód, még megsemmisítő győzelem után se lehetséges, hogy kitöröljék, meg nem történtté tegyék, hogy volt forradalom. A törés, ami a hatalom folytonosságában ideiglenes, de valóságos volt, áthidalható — de épp ez az: át kell hidalni egy immár mesterséges folytonosság érdekében.

Ami a huszita forradalom előtt „természetes”-nek, egyedül lehetségesnek s a magától értetődő tényeknek a presztízsével hatott, az a levert forradalom után feltámadt ugyan, de megingatott, kikezdett presztízzsel. A forradalom, bár legyőzték, legyőzve is még hatóerő és új anyagi és eszmei erőforrások keresését, új módszerek alkalmazását kényszeríti rá a triumfátorára. Ha a forradalmat sikerült letiporni, akkor a győztes reakció előbbutóbb kisajátít és magáévá tesz — persze a maga módján — bizonyos elemeket abból, amit a levert forradalom kezdeményezett. Ezáltal konszolidálja és kíséri meg az eruptívnak bizonyult talajban az eddiginél jobban meggyökeresztetni helyreállított uralmát.

Ez történt a magyarországi huszita mozgalom minden jel szerint nem épp könnyű, de annál alaposabb kiírása után is.

Az egyház mint eretnekséget tiltotta és üldözte az olyan mozgalmakat, melyek az élő anyanyelv javára akarták detronizálni a teokrácia hivatalos nyelvét, a latint; nem ok nélkül tartott tőle, hogy ezzel uralma egye emeségén esne csorba s hogy az anyanyelv kizárólagos használatának a követelése — a liturgiában, a templomi szószéken, valamint az irodalomban — az első nagy lépés az egyház szellemi és hatalmi monopóliumának felszámolása, a világi embernek a hierarchikus papi kaszttal szemben való egyre nagyobb önállósodása, a dogma és a mítosz mágiája alól való felszabadulása irányában.

Az anyanyelv használatának követelése, amíg alulról jövő, forradalmi huszita követelés volt, szembetalálkozott az egész egyház irgalmatlan hatalmi és szellemi terrorjával, de azután, a magyar husziták „kigyomlálása” után, voltaképp a kipusztított husziták mozgalmának eredményeképp, most már fölülről, most már a győztes egyház iniciatívájából, mint a hívek lelkiüdvéről való gondoskodásnak, mint az egyedül üdvözítő hit népszerűsítésének egyik hathatós eszköze — más nyugati országokhoz képest óriási kéréssel — a XV. század második felében az egyház védőszárnya alatt Magyarországon is megérhette virágzását a latin mellett a magyar nyelvű, azaz magyar nyelvre fordított középkori egyházi irodalom is. A huszita propagandisztikus magyar szövegeknek a bibliafordítás fennmaradt töredékein kívül legkisebb nyoma se maradt; hogy volt magyar nyelvű huszita irodalom és költészet (egyházi énekek), ezt csak a pusztító inkvizítor jelentéseiből tudjuk; feltételezhető, hogy ebben az elpusztított irodalomban épp azért, mert a huszita mozgalom Magyarországon szinte kizárólag csak a jobbágyokra támaszkodhatott — a polgárság, ha volt itt-ott, nem volt magyar —, a huszita magyar irodalom valószínűleg a csak előszóban élő népköltészetnek az írott irodalomba való első közvetlen bevonulását jelentette. Az azután, az egyház jóváhagyásával a kolostorokban fordított és másolt magyar nyelvű irodalom, ha nyelvében önkéntelenül felhasználta is a szóbeli népköltészet eredményeit, már megint a néptől különvált irodalom volt, a fordítások és a drága és díszes kódexekre való másolás egy exkluzív és viszonylag rendkívül kiszámú olvasóközönségnek, kizárólag a kolostorok és rendházak szerzeteseinek és főleg a latin nyelvben járatlan apácáknak, ritkábban egy-egy gazdag úrnak vagy hölgynek a rendelkezésére és használatára készült.

Az egyetemes egyház irodalma minden inkább, mint egyetemes. Közvetlenül csak szűkkörű közönségnek, a világiak vezetésére hivatott beavattottnak és kiválasztottnak van szánva, az ő áhitatos lelkipályaságának, épülésüknek és ideológiai megerősítésüknek az eszköze ez az irodalom, mely ugyanakkor az egyház intézményeinek, céljainak, szellemének s elsősorban annak az egyéni aszkézisnek a dicsőítését kell hogy szolgálja, mely az egyénfölközi egyház korlátlan hatalmának előfeltétele. Nem a természet, hanem épp ellenkezőleg a természetfölöti, a csoda, a csodák végtelen sorozata az, melyben a legfőbb és egyetlen igazság megnyilvánul. Az egyház hatalma a hívők lemondásán épül, glóriája a hívők büntudatán, szellemisége minden testi ösztön és indulat megvetésén és az örök élet reménye, melyet nyújt, a haláltól való rettegetésen, a szenvedésnek és a halálnak a kultuszán nő nagyra: ezek azok a sarkalatos igazságok, amiket imádságok, szentek legendái, példák, elmélkedések, kolostori házi rendszabályok és vallásos párbeszédnek fáradhatatlanul variálnak ezekben a XV. század második felében és a XVI. század elején készült magyar nyelvű kódexekben.

Ez a kódex-irodalom pusztán történelmi érdekességű muzeális dokumentumnál csak akkor produkál nagyobb, vagyis költészeti értékeket, ha ebben az annyira elkésett egyházi irodalomban akad fordító vagy másoló, aki a program ellenére, minden programot önkéntelenül is megszegve, a saját szubjektív élménye intenzitásától elragadtatva, nem az egyház szócsöve, hanem egy meghatározott egyéni szorongásnak, váagnak vagy vigasztalanságnak válik a lírikusává s ezáltal nyelvileg is alkotó művésszé.

„Néminemű bölcs szerzé e verseket ezenképpen mondván” — így, ilyen személytelen intonációval kezdődik a kolostorok egész középkori magyar nyelvű irodalmának legihletettebb és legkerekebb költői műve, az *El Megyek Meghalni* című halálhimnusz, igazság szerint búcsúzóének — a könyörtelen változatlansággal vissza-visszatérő, kemény és rezignált és éppen monotonniájával mindig újra megborzongató „Elmegyek”-kel — az élet reménytelenségének és a sírtól való félelemnek lélekbe markoló monológja —, amely a XV. és XVI. századbeli magyar nyelvű kódexek legszorgalmasabb munkásának — nem tudni, hogy csak másolója vagy fordítója — ez utóbbi esetben költője is — Ráskai Lea budai dömés apácának szép kézírásában maradt ránk. A dekadens hitnek ebben az egyedülálló litániájában így szólal meg a reménytelen és kényszerű elszántság:

„Elmegyek meghalni, mert a halál bizony (biztos), de az halálnak órájánál semmi bizonytalanabb. Jóllehet bizonytalan legyen, de mégis azért elmegyek meghalni.

Elmegyek meghalni. Mire szeressem én azt, azki keserű végezetőt ígér, kinek szerelme hejában való? Mire szeretem azt? Inkább elmegyek meghalni.

Elmegyek meghalni. Mert mindennek erre kell jutni, és semmi meg nem bántja, hogy kinek ez rész meg nem adatnék.

Elmegyek meghalni. Én, ki mostan jelön való élő ember vagyok, az elmúltakhoz hasonlatos leszek. Ha el nem mentem, de mégis még elmegyek meghalni.

Elmegyek meghalni; vén vagyok és immár az én időmnek vége közel vagyok és a halálnak kapuja megnyílt...

Elmegyek meghalni; gazdag vagyok, de az arany avagy a marháknak sokasága nekem semmit nem használ.

Elmegyek meghalni; szegény vagyok és semmit velem el nem viszek; e világot megutálok; mezítelen belőle kimegyek és elmegyek meghalni...

Elmegyek meghalni. Engem nem siratnak, sem énrterem nem imádnak; de elfeledtetöm még az enyéimtől is, mikoron én meghalok.

Elmegyek meghalni. De nem tudom hova megyek, azt sem tudom, mikoron megyek el. De akárhova fordóham magamat, ha azért az halálra megyek.

Elmegyek meghalni, látván, hogy az halál mindeneken uralkodik és igen sűrű (sűrű) és gyakor az ő hálója.

Elmegyek meghalni. Azért kérlek téged, kegyelmes Krisztus, hogy irgalmazz ennékem, megbocsátván minden én bűneimet, mert meg kell halnom."

Ebben a finálében, ebben a sorsot hirdető könyörtelen végszóként csendet teremtő „kell”-ben, ebben a hirtelen mennydörgésszerű „meg kell halnom”-ban a halál triumfál, az a halál, aki mint legfőbb és legihletőbb műzsa egymaga akar állni az egész középkori művészetben az antik világnak mind a kilenc műzsája helyére.

Akart s állt volna is, ha lett volna a középkornak egyetlen olyan százada vagy csak évtizede is, amelyben az, amit irodalomtörténészek a középkor „lelkének” neveznek, valóban valami egységes, benső ellentmondásoktól, heves konvulzióktól mentes, mozdulatlan valóság lett volna. Az igazság azonban az, hogy a kolostorok költészete csak az egész középkor egész emberisége egyik elenyésző kis részének a hangja. Nem is kell hozzá különösen éles érzék, hogy még az olyan monumentális költői alkotásból is, mint az idézett halálhimnusz, kiérezzük a fojtott polémiát, amit a költője magával s egyben azzal a kolostorfalakon kívüli zajló „világ”-gal folytat, mely kolostori értelemben sose volt keresztény és sohasem lett keresztény és amelyet az életről való passzív szemlélődés helyett maga az élet foglalt el, mint a gyakorlati jelen számtalan és többé-kevésbé változatlan gyakorlati tennivalója és gondja és mint minden időt, gondolkozást és érzelmeket lefoglaló legfőbb imperatívum. „Az aszkétikus középkor” legaszketikusabb időszakaiban is a jobbágy nyögve, fogcsikorgatva vagy épp átkozódva szölgáltatta be a dézsmát és ha Bertrand de Born lovag, akinek mestersége a háború, arról énekel, hogy „szeretem a húsvét vidám idejét, amikor virágnak a fák és virágok” és ugyanebben *A háború öröme* című versében éppily vidáman azt is megírja, hogy „szeretem, amikor a katonák elől a nép a cókókájával menekül és nyomukban a katonák nagy tömege”, az a nép, amelynek menekülnie kellett, más vágyakról és más örömről énekelt, mást értett és érzett húsvét, szépség és gond, sőt még az isten rejtélyes fogalmán is. Más világban élt, mint azok, akiknek szolgálnia kellett vagy mint azok, akik a távoli városokban mesteremberek, kalmárok vagy fejedelmi udvarok szolgálatában éltek. Szinte egyidőben azzal, hogy Ráskai Lea a budai királyi vár szomszédságában a kolostor falai mögött a halál siralmát teszi magyar költeménnyé, a humanista Janus Pannonius is énekel a halálról s a két költeményt egymás mellé állítva mintha két külön planétáról szóló hang nem is egy és ugyanarról a témáról, nem is a halálról szólna. *De se aegrotante in castris* a címe a latin versnek, melyet Janus Pannonius a táborban írt, ahová Mátyás király kíséretében kellett mennie.

*„Midőn beteg volt a táborban
Én, költő, idejöttem a zord táborba, de barbár
Ellenség nem ijeszt, sem lobogó kelevéz.
Annál inkább kínoznak gyulladással a lázak,
Vasnál is gonoszabb tűz dűhe metszi tudóm...
Ó, háromszoros örült én, aki otthonom árnyas
Lombjait elhagytam trombita hangja miatt.*

— — — — —

*Mennyire jobb volt otthon a tölgy susogó levelének
Árnyában s a patak csobbanó partjainál,
Olvasgatni, egyik könyvről másikra csapongva,
S almát szedni a fák roskatag ágairól.*

— — — — —

Érzem amíg frok, a hideg hogy rázza a testem,
Lankasztó lázam biztos előjele ez.
Ajkam már kékül, már orrom színe szederjes,
És görcsös mereven összekocódik a térd.
Elhal dermedten lábam — s kezemben az élet
És az ütőerem is túl hevesen kalapál.

Mit vétettem, egek, amiért így sújt a kegyetlen
Megtorlás? Mi lehet bennem a gyűlöletes?
Bűnös kell nektek? Vannak latrok seregestől!
Vérontók, gonoszak, esküszegők ezeren!
Amde nekem, Phöbus papjának, adjatok egy-két
Évet, amíg dalaim szárnyra ragadja a szél!
Több darabom vár még köztük, hogy rajta simítsak,
És akad éppen elég félbehagyott töredék.
Hogyha az ifjúság, a tehetség színe-virága
Érdemnek számít: megkönyörül szívetek.

Jaj de mit ér panaszom? Nem hatja meg Atropos éjszín
Arcát és szavaim elviszi messze a szél!
Jól tudom, itt állok létemnek földi határán,
Napjaim száma betelt, szellemem el, tova száll.
Ó egek! ó dombok! pázsit borította mezőség!
Tükrös források! lombkoszorúzza tetőket!
Elhagylak titeket, ahogy elhagy az esti verőfény
És nevémen kívül nem hagyok itt egyebet.

Ott hantoljatok el majd engem drága barátaim,
Merre a harmat alatt zöldell a tarka mező.
Arnyas völgynek ölén, viruló dúslombú berekben,
Ott a dryád-ünnep kardala táncra hevit,
S elsuhanó fuvalom játékosan űzi a szellőt
És a madár panaszát zengi az ágbogakon.
És hogy névtelenül ne feküdjem a sírnak a mélyén,
Alljon e végső vers porlandó csontjaimon:
Itt nyugszik Janus, ki először hozta az Ister
Partjaihoz Helikon zöldkoszorús szűzeit.
Ezt a címet legalább a halottnak hagyd meg, Irigység,
Mert a kaján gáncsnak föld alatt nincs helye már."

Ha a szerzőről különben semmit sem tudnánk, s ha nem maradt volna ránk más, mint ez az egy vers, akkor is a klasszikus ütemű latin sorokból éles körvonalakkal rajzolódna ki egy meghatározott személyes magatartás, egyéni sors, a gondolkodásnak és érzelmeknek egy minden középkori konvenciótól s általában konvencióktól elütő egyéni módja: egy ember, aki különválónak tudja és a maga másoktól való különbözőségében, a maga egyszerűsége és pótolhatatlansága öntudatában akarja és tudja kifejezni magát.

Aki ezt a verset írta, nem valamely földöntúli igazságnak, nem valamely általános és mindenkire kötelező dogmának vagy elvnek, nem valamiféle közösségnek és közös szellemnek akar a közvetítője vagy eszköze lenni, nem beleolvadni akar valamely univerzális kórusba, hanem épp ellenkezőleg ki akar válni és ki is vált, mint a maga külön útja és joga, a maga értéke meggyőződésében élő öntörvényű és öncélú külön egység, egyén.

Ellentétben a halálhimmusszal, itt a halál nem devaválja az élet szépségét és értékeit, nem bizonyíték ellenük, itt a halál fenyegető közelségének sötétjétől világítóbbá válnak a színek, izzón vonzó ragyogást kap az ég, a

dombok, „a pázsit borította mezőség, a tükrös források, a lombkoszorúta tetők” — a szó a fenyegető halálról elégikus vallomássá, az édes napfény, az érzékek és az érzékelhető egyetlen élet rajongó ünneplésévé válik. A bűntudat helyét egy másik, egész más természetű önvád foglalja el („Ó háromszoros örült én, aki otthonom árnyas lombjait elhagytam trombita hangja miatt”), az önvád miatt, hogy nem volt elég okos, hogy az ostobaságnak engedett. Ami a bűnt illeti — ő az, aki vádol, nem magát, hanem egy minden keresztényi kategórián kívül eső fogalmat, a szerencsét s erényeire, érdemeire hivatkozik, arra, hogy igazság szerint neki több öröm, hosszabb élet és más vég járna ki. S mint ahogy nem hisz az ima mágikus hatalmában sem: „Nem hatja meg Atropos éjszín arcát...”

De ami nyilván mindennél is meglepőbbben újszerű, az a szenvedély, amellyel itt az alkotó ember szólal meg, akinek saját munkájához és — meggyőződése szerint — a csak általa elvégezhető munkához való viszonya olyan jelentőségű, mint a középkori irodalomban a küzdelem a túlvilági üdvösségért. „Amde nekem, Phöbus papjának, adjatok egy-két évet...” nem vezeklésre, nem imára és megigazulásra, hanem hogy megalkossa a művét, hogy létrehozza azt a csodálatos transzsubstantiatiót, ami a megformált szóban megelevenedő, az ént a műben túlélő én.

Ennyit magáról a versről. De legkevésbé se érdektelen körülmény, sőt az egész korai humanista költészetre jellemző, hogy ennek az ízig-vérig, minden hangjában „világi” költeménynek a szerzője, „Phöbus papja” („Phoebi pia sacra colentem”) Ivan Česmički, Janus Pannonius, előbb váradi kanonok, majd pedig — az időben, amikor ezt a költeményt írja, 1464—65-ben — pécsi püspök.

A latin humanista költészet a középkori egyház kebelében nőtt nagyra, s a vallással szemben nem annyira ellenséges, mint inkább közömbös.

Maga a humanizmus fogalma is egyházi eredetű. Abból a felfogásból származik, mely a természetfölöttivel, az isteni igazságokkal, a hittel foglalkozó tudományt, a teológiát mint a legmagasabb rangfokozatú igazi diszciplinát különválasztotta a csak a világi dolgokkal foglalkozó ismeretrendszerektől, amilyenek az ember pusztá testi jólétével, földi dolgokkal és földi szükségletekkel foglalkozó tudományok és mesterségek, természet-tudomány, jog, grammatika és művészet.

Ellentétben azonban a korai középkori egyház állásfoglalásával, melynek legtekintélyesebb, mérvadó képviselői számtalan változatban megbélyegezték „a hajdani pogány filozófusok és Vergilius badarságait és hazugságait”, és „Platon, Vergilius, Terentius és egyéb filozófusok baromi csordájáról” a sötétségben tévelygő és bűnös pogányságnak kijáró dühös utálattal beszéltek, mint ahogy maga Aquinoi Tamás bűnösnek nyilvánított minden olyan természetű tudásvágyat, mely nem „a minden megismerés végcéljára, Istenre vonatkozik” — idővel, legelőször Olaszországban, ahol a legfejlettebb volt a városi polgárság, már a XIII. században az egyetemeken, habár a tanulmányok legfőbb tárgya továbbra is a teológia maradt, helyet kapott a jog és orvostudomány mellett a latin nyelv és grammatika is. A latin nyelv ismeretéhez azonban az egyházatyákon kívül szükséges volt az antik írók műveinek a tanulmányozása és ahhoz, hogy az egyház követeléseinek megfelelően a tudomány a skolasztika segítségével az egyházi hit szolgálóleánya — ancilla fidei — legyen, ismerni kellett a bizonyítási eljárások, a logika minden bonyolult módszerét. Az antik római költészetet tehát nem lehetett teljesen eltiltani, de az egyházi elmélet szerint a szerzeteseknek s általában a klérus tagjainak csak azért volt szabad foglalkozni vele, hogy ellessék, megtanulják és hasznosíthassák a pogányok módszereit az egyházi témák, egyházi tanok és igazságok s az egyházi ideológia példaadó hőseinek, „Isten atlétáinak”, a szenteknek dicsőítésére.

A pogány filozófusokkal való foglalkozásukra is hasonló igazolást, illetve mentséget találtak. A dominikánusok káptalanja a XIII. században — meggyőződésből vagy ravasz képmutatásból — mindenesetre azért, hogy biztosítsa tudós szerzeteseinek a nem-egyházi irodalom tanulmányozásának kiváltságos jogát — így érvel az egyik határozatában:

„A szabad művészetek és tudományok tanulmánya a kereszténységnek nagy hasznára van. Arra szolgál majd, hogy megvédjük a hitet, mely ellen nemcsak a pogányok és eretnekek, hanem a filozófusok is acsarkodnak. A szabad tudományokban való jártasság tehát az egyház számára nagyon szükséges.”

És semmi esetre se kétséges, hogy a dogmatikus feudális-egyházi világ és világgép merev zártságából kinőtt, mind önállóbbá váló városi polgárság hatására ébredt fel a heves érdeklődés az antik világ individualizmusának szabad és kritikus szellemű művei iránt. Az egyházi jóváhagyás és elméleti megokolása nem megelőzte ezt a fordulatot, hanem sok ellenségeskedés és habozás leküzdése árán utólag mint a saját kezdeményezését és a saját belátásának eredményét szentesítette azt, amit magától, egy százados folyamat érlelt meg.

Amikor már látszata se maradt annak, hogy az újra felfedezett latin klasszikusok bűvárlóiból és rajongóiból valaha is fegyverkovácsok lesznek az egyházi dogmák szolgálatában, majd amikor a humanisták már nyíltan, prózában és versben az egyházi és minden vallási szellem alól emancipált, önértékét felismerő és élvező embernek az egyetlen földi élet érzéki és szellemi örömeihez, önmagához és kötetlen szabadságához való jogát, a büszke emberi öntudatot, a nagy személyiséget, a kételkedő szabad gondolatot, mindannak az ellenkezőjét dicsőítették, ami egyházi tan és egyházi eszmény volt, az egyházi hierarchiának még akkor is, még sokáig, szinte egészen a reformáció koráig lehetséges volt, hogy ezeket a humanistákat, költészetüket és filozófiájukat mint valami sajátos kedves rakoncátlankodókat, enfant terrible-t, de mégis mint a szent családhoz tartozókat békésen, szemet hunyva s nem ritkán valósággal dédelgetve megtúrje.

Minden kételkedésben, minden bírálatban, minden függetlenségre törekvő gondolatban, minden változtatásra vagy újtásra irányuló szellemi tevékenységben schismát és eretnekséget gyanító és üldöző egyházi hatalmi apparátus — ugyanaz, mely szinte egyidőben a latin humanizmus fénykorával irtó háborút viselt a huszitizmus ellen s így bizonyította be, hogy éberen őrködve és könyörtelenül következetesen akarja és tudja folytatni a „tévhitűeknek” torturával és főképp a hagyományos eszközzel, a tűzzel való gyógyítását („ignis sanatur”) —, az egyház — a szent inkvizíció legnagyobb aktivitása idején is — egész más mértéket alkalmazott, páratlanul elnéző volt és maradt a latin humanistákkal szemben.

A középkorban az írástudók, tehát minden eretnekségek ideológusai is, általában a szerzetesrendek és a klérus tagjai közül kerülnek ki. Így a humanisták legnagyobb része is. De ellentétben az egyháznak a többi tévelygőkkel szemben gyakorolt fanatikus gyökeres, egyénekre és tömegekre alkalmazott megtorló és megfélemlítő politikájával, a humanisták ott találhatók az egyházi hierarchia ranglétrájának minden fokán s oly magasba ívelő pályán is, amilyen a *De duobus amantibus historia* és más eretikus történetek, egyébként érdeklődésében nagyon sokoldalú és igen tehetséges szerzőjéé, Aeneas Silvius Piccolominié (1405—64.), aki püspökből bíborossá lesz, majd II. Pius néven elfoglalja Krisztus földi helytartójának a trónját.

De természetesen nem az ilyen hatalmi pozíció az, ami általában jellemző a humanistákra. Épp ellenkezőleg, az teszi kivételessé a helyzetüket, hogy ők általában csak költők és tudósok és ebben a minőségükben válnak

ki-ki a maga személyében, épp mint szabad személyiség a feudális társadalmon belül, ahol egyébként mindennek megvan a maga szigorúan megszabott helye és szerepe, külön és ünnepeelt nagyhatalommá. Ők, ezek az írástudó személyiségek, külön és egymás miatt, egymáshoz való viszonyuk által egy közvéleményt jelentenek, amelyet megnyerni egyházi és világi fejedelmeknek, még a leghatalmasabbaknak is, érdeke. Különös nagyhatalom ők Előbb Olaszországban, majd Európa minden országában ott vannak kézírataikkal, a Petrarca óta szenvedéllyel fölkatatott, addig ismertelen klasszikus latin kéziratokkal, levelekkel és versekkel, melyekben a klasszikus latin költőket és szónokokat utánozzák és büszkének rá és egymást magasztalják azért, hogy ez sikerült nekik. Ami személy szerint kivétel nélkül mind-egyikük társadalmi pozíciójára jellemző: Olaszországban és mindenütt másutt mindig mint valamely egyházi vagy világi fejedelemnek vagy kincses főúrnak az asztaltársai, ünnepeelt és irigyelt bizalmasai, tanácsadók és oktatók és ugyanakkor mégis — függő helyzetük természetéből következően — többé-kevésbé lakájai is. A XVIII. században, a poroszok uralkodójának, II. Frigyesnek a jóvoltából hasonló helyzet és hasonló szerep jutott volna ki Voltaire-nek, ha idejekorán nem old kereket Sans-Souciból. A XIV. században azonban a humanistáknak még nincs más közönsége, mint a többi más udvarokban élő írástudó és ha az egyik fejedelmet elhagyják, akkor csak egy másikkal cserélik föl; az ő függetlenségük az „önként vállalt” szolgaság.

S nem veszedelmesek. Minden új mellett, amit hoztak, lényeges ponton egyenes örökösei és folytatói a teokrácia írástudói hagyományainak. A beavatottaknak ugyanazzal az önelégültségével tekintenek az írás titkaiba be nem avatottakra, a szent könyveken kívüli profán világra, mint például a *Gesta Hungarorum* szerzője s annyi más középkori írástudó. Az addigi szent könyvekhez új könyvek csatlakoznak, melyek azok mellett vagy azok helyén, de szintén fétések. Amikor a klasszikus latin irodalom, majd — amiről a középkor addig semmit se tudott — a görög nyelv és kéziratok birtokbavétele révén új formaérzékkel, új esztétikai érzékenységgel és szabadabb távlatokkal gazdagítják a szellemi életet, ugyanakkor az egyházi tradícióknak megfelelően valóságos kultúra külön papi osztályát alkotják. Annaira ragaszkodnak a latin nyelvhez és az antik mitológiához, mint exkluzív közeghez, mellyel egy kulturális elit csakis egy kulturális elithez szólhat, hogy ezzel újabb döntő lépést tesznek egy külön, önmagában álló kiváltságos európai kaszt-kultúra kialakulásának irányában.

A költészet, ami még Dantenál az egész embert angazsáló legnagyobb intenzitású szenvedélyes állásfoglalásnak a megnyilatkozása, személyes felelet és kérdés a megszenvedett élet minden kérdésével és feleletével szemben, a középkori latin humanistákkal elveszti életből fakadó és életet alakító komolyságát, dekoratív eszköz lesz, ünnepi külsőség, kiválasztottak és kiváltságosok műveltségének és nem a való életnek egyik eleme. Hogy a kulturális értékeknek ez az exkluzív céh-szellemben való felfogása mennyire szűk és mennyire következetes volt, az abból is kitűnik, hogy igen számottevő középkori humanisták Dantét a monarchiáról írott latin politikai tanulmányáért és nem a „csak” olaszul írt *Isteni komédiá*ért — a művészi alkotó képességnek e megdöbbentően tökéletes és hatalmas művéért — tekintették nagyoknak s hogy Petrarca is halhatatlansága biztos zálogának nem a „csak” olaszul írt szonettjeit (*Canzoniere*), hanem a klasszikus szövegek, mindennek fölött a Cicero körmondatait sikeresen utánzó latin nyelven írt műveit és főleg a Scipio Africanus Major tetteiről szóló hexaméterekben írt époszát tartotta.

Paradox módon a fejedelmi udvarok krónikásainál is inkább épp a maga ismeretei gazdagságát unos-untalan fitogtató, épp a tudása és tudománya

arisztokratikus elszigeteltségéből tőkét kovácsoló középkori humanista vált mint embertípus az ősvé az úgynevezett értelmiségi munkások ama modern típusának, mely nem művész és nem újságíró, hanem valami közép-lény, olyan ember, akinek „a szép szó” a mestersége s akinek számára az írás nem az erkölcsi kötelezettségvállalás egyik meghatározott formája, nem benső kényszer és hivatás, hanem — Ady szavával — bűvészet — „En nem bűvésznék, de mindennek jöttem” —, a szellem iparososa, akinek produkciója a rutinnak és a nem-rutin szimulálásának az eredménye.

